

Hümeysra Kepezkaya

<https://orcid.org/0000-0002-8577-8000>

PhD Student, Suleyman Demirel University, Faculty of Theology, History of Turkish Islamic Arts, Türkiye, kepezkaya.h@gmail.com

Bahattin Yaman

<https://orcid.org/0000-0002-5446-6899>

Prof. Dr., Suleyman Demirel University, Faculty of Theology, History of Turkish Islamic Arts, Türkiye, bahattinyaman@gmail.com

Atıf Künyesi | Citation Info

Kepezkaya, H. ve Yaman, B. (2024). Osmanlı Dönemi'nde Valide Sultanların Su Mimarisine Katkıları: Çeşmeler. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 11 (5), 3060-3090.

Osmanlı Dönemi'nde Valide Sultanların Su Mimarisine Katkıları: Çeşmeler***

Öz

Osmanlı Devleti'nde kadınların konumu, sosyo-kültürel ve ekonomik statüleri, inşa ettirdikleri yapılar üzerinde, etkin bir güçlerinin olduğunu ortaya koymaktadır. Bu çalışmada kadınların mimari alandaki etkinliği kapsamındaki çeşme yapıları ele alınmıştır. Osmanlı'da Harem'de en üst makamda bulunan ve sarayın en itibarlı hanımı olarak bilinen vâlide sultanlar, padişahın annesi olarak padişah ailesinin içinde de özel bir konumda yer almışlardır. Oğullarının padişah unvanı almaları ile saraydaki etkin konumları neticesinde güç ve zenginlikleri artmıştır. Bu sayede onlar dini ve sosyo-kültürel nitelikte, cami, medrese, darüşşifa, hamam, köprü gibi çok sayıda yapı inşa ettirmişlerdir. Osmanlı Dönemi'nde valide sultanların mimari alanda yaptıkları önemli katkılar arasında, toplumun ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla inşa ettirdikleri çeşmeler de yer almıştır. Valide sultanlar tarafından inşa ettirilen çeşmeler; her ne kadar toplumun ihtiyacını karşılamak için olsa da aynı zamanda dönemin estetik zevklerini yansıtan

* Bilimsel Araştırma Projeleri, SDK-2023-9062 no'lu projeden üretilen bu makaleye verdikleri destek için Süleyman Demirel Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi'ne teşekkür ederiz.

** Bu makale yazarın "Osmanlı Dönemi Valide Sultanların Sanat Hamiliği" başlıklı doktora tezinden türetilmiştir.

yapılar olarak da karşımıza çıkmaktadır. Buna göre valide sultanların en fazla inşa ettirdikleri yapı grubu çeşmelerdir. Bu kapsamda araştırmada tespit edilen, İstanbul, Edirne, Giresun ve Mersin illerinde yer alan toplam 47 çeşme incelenmiştir. Makalede araştırma, inceleme ve analiz yöntemleri kullanılmış olup; çalışma literatür eserleri ve ilgili tarihi eserler kaynak olarak kullanılarak tamamlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Valide Sultan, Bani, Su Mimarisi, Çeşme

Contributions of Valide Sultans to Water Architecture in the Ottoman Period: Fountains

Abstract

The position, socio-cultural and economic status of women in the Ottoman Empire reveals that they had an effective power over the buildings they built. In this study, fountain structures within the scope of women's activity in the field of architecture are discussed. The vâlide sultans, who held the highest position in the Harem in the Ottoman Empire and were known as the most prestigious ladies of the palace, also occupied a special position within the sultan's family as the mother of the sultan. Their power and wealth increased as a result of their sons' taking the title of sultan and their active position in the palace. In this way, they built many religious and socio-cultural buildings such as mosques, madrasas, darüüşşifa, baths and bridges. Among the important architectural contributions of the valide sultans in the Ottoman period were the fountains they built to meet the needs of the society. Although the fountains built by the governor sultans were intended to meet the needs of the society, they also appear as structures reflecting the aesthetic tastes of the period. Accordingly, fountains are the most common building group built by the governor sultans. In this context, a total of 47 fountains in Istanbul, Edirne, Giresun and Mersin provinces were analysed. Research, examination and analysis methods were used in the article and the study was completed by using literature works and related historical works as sources.

Keywords: Ottoman, Valide Sultan, Bani, Water Architecture, Fountain

Giriş

Valide Sultan, Osmanlı Devleti'nde tahta çıkan padişahın annesinin, oğlunun saltanatı süresince kullandığı bir unvan olup "Mehd-i Ulya, Valide-i Macide ve Valide-i Muhtereme" gibi sıfatlarla da anılmışlardır (Davis, 2009, s. 24). Harem'in hiyerarşik yapılanmasında, padişahın kadınları arasında yer alan bir cariyenin; gözde, ikbal ve kadınefendilik mertebesinde sonra ulaşabileceği en üst makam valide sultanlıktır (Uluçay, 2001, s. 116). Bu unvanı alan padişah anneleri, haremde en yetkili kişisi olarak padişahın aile yönetiminden ve haremdeki idari işleyleştiren sorumlu olmuşlardır. Harem teşkilatında kadınların idaresi, valide sultana aittir (Kara, 2010, s. 7-12). Cariyelerin eğitiminden sorumlu ustalar ve haremde idaresinden sorumlu diğer kadınlar valide sultanın kontrolünde yer almaktadır. Haremde yetkin bir konumda bulunan valide sultanlar,

zamanla haremın en büyük gücü haline gelmişlerdir (Davis, 2009, s. 15). Saraydaki etkin konumlarını iyi değerlendiren valide sultanlar Padişah ailesinin en güçlü kadınları olarak Osmanlı Devleti'nde haremın en yüksek gelirli kişileri olmuşlardır (Pierce, 2022, s. 219-220). Elde ettikleri gelirler ile çok sayıda vakıf kurmuşlardır. Yaşamış oldukları dönemlerde, İmparatorluğun merkezi yerlerinde ve farklı bölgelerde; külliye, cami, mescid, han, hamam, köprü, mektep, kütüphane, darüşşifa, hastane, çeşme ve sebiller olmak üzere farklı nitelikte yapılar inşa ettirmişlerdir (Pierce, 2022, s. 358-359). Baniliğini üstlendikleri eserlerle adını ön plana çıkaran valide sultanlar, yaşamış oldukları dönemlere büyük katkılar sağlamışlardır.

Çalışma kapsamında, XVI-XX. Yüzyılda inşa ettirilmiş olan çeşme yapıları olarak karşımıza çıkmaktadır. Çalışma kapsamında oğlunun padişahlığı döneminde etkin konumda bulunan ve çeşme yapısı inşa ettiren 11 valide sultanın adı tespit edilmiştir. Bu isimler arasında; Nurbanu Sultan, Safiye Sultan, Mahpeyker Kösem Sultan, Hatice Turhan Sultan, Rabia Gülnuş Emetullah Sultan, Saliha Sultan, Mihrişah Sultan, Ayşe Sineperver Sultan, Nakşidil Sultan, Bezmiâlem Sultan ve Pertevniyal Sultan yer almaktadır.

Osmanlı Dönemi'nde padişah, valide sultan, sadrazam, paşa ve diğer devlet ileri gelenleri sivil mimarinin önemli yeri olan ve sosyo-kültürel yönüyle ön plana çıkan çeşmeler yaptırmışlardır. Osmanlı Dönemi'nde valide sultanlık makamında bulunmuş olan valide sultanların mimari alanda en çok faaliyet gösterdikleri alanlar çeşmelerdir. Padişahlar ve valide sultanların yaptırdığı mimari eserler karşılaştırıldığında diğer alanlarda padişahların ağırlığı bariz bir şekilde görülürken, çeşme yapımında valide sultanlar, birbirine yakın sayıda çeşme inşa etmişlerdir. Bu durum, valide sultanların ve dolayısıyla Osmanlı'nın, kadınların çeşme mimarisine verdiği önemi açıkça göstermektedir (Koçu, 1965, s. 3854-3871). Su, sadece temel bir ihtiyaç değil, temizliğin en büyük kaynağıdır. İslam dininin temizliğe verdiği önem ve hayır düşüncesinin ön planda olması sebebiyle inşa edilen eserler arasında çeşme yapılarının fazla olması dikkat çekicidir. Osmanlı, aslında bir su medeniyetidir; her mahalleye su getirilmiş, bazen yalnızca işlevselliğin ön planda olduğu çeşme yapıları inşa ettirilmiş, bazen de mimari bir zevk ve sanatsal estetik değer taşıyan çeşmeler inşa ettirilmiştir (Çetintaş, 1944, s. 125-126; Akurgal, 1944, s. 642-645). İmparatorluğun önemli merkezlerinden biri olan İstanbul'un Osmanlı hâkimiyetine geçmesiyle, su ihtiyacının karşılanmasına yönelik olarak suyolları inşa ettirilmiştir. Halkın su ihtiyacı; su kuyuları, yer altı sularından veya sarnıçlardaki sudan ve mahalle çeşmelerinden temin etmiştir. Valide sultanların hayır eseri yaptırma ve vakfettikleri yapılara su tesis etmek amacıyla su hatları inşa ettirdikleri

bilinmektedir. Bu kapsamda Mihrişah Valide Sultan tarafından yaptırılmış olan Valide Bendi, Taksim hattına su sağlamak amacıyla yapılmıştır. Ayrıca, Kösem Valide Sultan, Gülnuş Emetullah Valide Sultan ve Nurbanu Sultan tarafından vakfedilen hayrat eserlerinin suyunu temin etmek için yapılan su kuyuları ve Üsküdar'daki suyollarının inşası büyük önem arz etmiştir (Sarıdikmen, 2013). Osmanlı çeşmeleri ile ilgili farklı sınıflandırmalar da yapılmıştır. Çeşmeler fonksiyonlarının yanı sıra konumları ve şekilsel özellikleri açısından farklı sınıflandırmaya tabi'dir. Tanışık, çeşmeleri; meydan çeşmeleri, sokak çeşmeleri, köşe başı çeşmeleri, sebilli çeşmeler olarak ayırmıştır (1943, s. 5). Barışta ise çeşmeleri; mimariyle bağlantılı, mimariyle bağlantısız ve namazgâh çeşmeleri olmak üzere üç bölümde değerlendirmektedir. Mimariyle bağlantılı çeşmeleri, yapı içi, yapı dışı ve çeşme olarak üç bölüme ayırmıştır. Barışta'nın tipolojisinde yapı içi çeşmeleri, konut, hamam, cami; yapı dışı çeşmeleri, avlu, dış duvar, portal; çeşme ise, hazire, bahçe, çayır, sokak ve meydan olarak alt başlıklar olarak sınıflandırmıştır (2002, s. 242-246). Eyice'nin yapmış olduğu tipolojide çeşmeler; cami şadırvanlarından farklı bir tür olarak anılan şadırvan çeşmeleri, sütun çeşmeleri, duvar veya cephe çeşmeleri, meydan ve iskele çeşmeleri olmak üzere dört başlık altında toplanmıştır (1993, s. 279). Çalışma kapsamında incelenen çeşme yapıları, müstakil ve yapıya bitişik olarak inşa edilen çeşmeler olmak üzere farklı iki grupta ele alınmıştır.

Osmanlı'da, valide sultanlar tarafından yaptırılan çeşme sayılarında farklılıklar görülebilmektedir. Çalışma kapsamında günümüzde mevcut olan ve günümüze ulaşmayan toplamda 47 çeşme incelenmiştir (Tablo 1).

*Tablo 1: Valide Sultan Tarafından Yaptırılmış Olan Çeşmeler
(Tablo makale yazarları tarafından oluşturulmuştur).*

Valide Sultan	Çeşme	İnşa Tarihi	Konum
Nurbânû Sultan	Atik Valide Doğu Çeşmesi (Duvar Çeşmesi)	1570- 1583	İstanbul
	Nurbanu Valide Sultan Külliyesi Çeşmesi	H.987- M.1579	İstanbul
	Nurbanu Valide Sultan Külliyesi Kuzey Çeşmesi	1583	İstanbul
	Nurbanu Valide Sultan Külliyesi Batı Çeşmesi	1598-1599	İstanbul
Safiye Sultan	Safiye Sultan Çeşmesi	H.1141/M. 1729	İstanbul
	Safiye Sultan Çeşmesi	H.1163- M.1749	İstanbul

Mahpeyker	Mahpeyker Kösem Valide Sultan Çeşmesi	H.1045/M.1635	İstanbul
Kösem Sultan	Mahpeyker Kösem Sultan (Çinili) Çeşmesi	H.1052/M.1642	İstanbul
Hatice Turhan Sultan	Hatice Turhan Valide Sultan (YeniCami) Çeşmesi	H.1074/M.1663	İstanbul
Râbia Gülnûş Emetullah Sultan	Namazgâhlı Çeşme	1696	Edirne
	Râbia Gülnûş Emetullah Sultan Emetullah Gülnuş Valide Sultan Çeşmesi (Galata)	H.1111/M.1699	İstanbul
	Galata Emetullah Gülnuş Valide Sultan Çeşmesi II (Mevcut Değil)	1706	İstanbul
	Emetullah Gülnuş Valide Sultan Külliye Çeşmesi	H1121/M.1709-1710	İstanbul
Saliha Sultan	Silivrikapı Saliha Sultan Çeşmesi	H.1138/M.1725	İstanbul
	Saliha Sultan-Topçubaşı İsmail Ağa Çeşmesi	H.1144/M.1731-1733	İstanbul
	Hafız Ahmet Paşa Çeşmesi	H.1145/M.1731-32	İstanbul
	Saliha Sultan Azapkapı Çeşmesi	H.1145/M.1732-33	İstanbul
	Saliha Sultan Çeşmesi	H.1148/M.1735	İstanbul
Mihrişah Sultan	Mihrişah Valide Sultan Çeşmesi (Karacaahmet)	H.1206/M.1791	İstanbul
	Mihrişah Vâlide Sultan (Hibetullah Sultan) Çeşmesi	H.1206/M.1791	İstanbul
	Mihrişah Sultan Külliyesi Sebil Çeşmesi	H.1209/M.1794	İstanbul
	Levent Çiftliği Kışlası Çeşmesi	?	İstanbul
	Mihrişah Valide Sultan Çeşmesi (Halıcıoğlu)	H.1208- M.1793	İstanbul
	Mihrişah Valide Sultan Külliye Çeşmesi	H.1210/M.1796	İstanbul
	Mihrişah Valide (Fatma) Sultan Çeşmesi (Fındıklı)	1797	İstanbul
	Mihrişah Valide Sultan Çeşmesi (Kurtuluş)	H.1214- M.1799	İstanbul
	Mihrişah Valide Sultan Çeşmesi (Yeniköy)	H.1220/M.1805	İstanbul
	Ayşe Sineperver Valide Sultan Çeşmesi	1780	İstanbul

Ayşe Sineperver Sultan	Ayşe Sineperver Kadın Çeşmesi	1825	İstanbul
Nakşidil Sultan	Nakşidil Sultan Külliyesi Çeşmesi	1817	İstanbul
	Nakşidil Valide Sultan Çeşmesi	H.1203/M.1788	İstanbul
Bezmiâlem Valide Sultan	Bezmiâlem Valide Sultan Çeşmesi (Maçka)	H.1255/M.1839	İstanbul
	Bezmiâlem Valide Sultan-Süleyman Ağa Çeşmesi	1839	İstanbul
	Bezmiâlem Valide Sultan Çeşmesi	H.1257/M. 1841	İstanbul
	Bezmiâlem (Üçler) Çeşmesi-Mevcut Değil	1843	İstanbul
	Bezmiâlem Çeşmesi (Topkapı)	H.1259- M.1843	İstanbul
	Bezmiâlem Çeşmesi	H.1262/M.1846	İstanbul
	Bezmiâlem Çeşmesi (Alibeyköy) Mevcut Değil	?	İstanbul
	Bezmiâlem Çeşmesi (Tarabya)	1852-53	İstanbul
	Bezmiâlem Çeşmeleri	?	Mersin
Pertevniyal Valide Sultan	Çapadaki Kayıp Çeşme-Kitabesi Var.	1850	İstanbul
	Taşkasap Pertevniyal Kadınefendi Çeşmesi	1851	İstanbul
	Pertevniyal Valide Sultan Çeşmesi	1856	İstanbul
	Pertevniyal Valide Sultan (Kilise) Çeşmesi	1863	İstanbul
	Valide Sultan Çeşmeleri	H.1281/M.1865	Giresun
	Pertevniyal Kadınefendi Çeşmesi	H.1284/M.1867	İstanbul
	Pertevniyal Valide Sultan Külliyesi Çeşmesi	H.1288/M.1871-72	İstanbul

Osmanlı'da mimarisinde çeşme yapıları çeşitlilik göstermektedir. Çalışma kapsamında incelenen valide sultanlar tarafından yaptırılmış olan çeşme yapıları, genel olarak bağımsız ve yapıya bitişik olarak inşa edilen çeşmeler şeklinde iki ana grupta ele alınabilir. Bağımsız olarak inşa edilmiş çeşme yapıları, bazen kamuya açık şehir meydanlarında veya mahallelerde konumlandırılmıştır. Ayrıca yapılara bitişik olarak inşa edilmiş, külliye, cami, tekke ve dergâh, gibi yapıların dış duvar cephelerine konumlandırılmış çeşmeler olarak karşımıza çıkmaktadır.

1.Valide Sultanların İnşa Ettirdikleri Müstakil Çeşmeler

1.1 Bağımsız Çeşmeler

Valide sultanların inşa ettirmiş oldukları bağımsız çeşmeleri iki grupta sınıflandırmak mümkündür. Bunlardan ilki daha çok semt meydanlarında konumlandırılmış, sembol amaçlı yaptırılan işlevinin yanında estetik açıdan da ince işçilikli abidevi çeşmelerdir. Bir diğeri de daha çok mahalle veya sokak arkasında su haznesi bulunan daha çok fonksiyonelliği ile ön planda olan bağımsız çeşmelerdir.

1.2. Meydan Çeşmeleri

Meydan çeşmeleri, genellikle bulunduğu semtin merkezine inşa edilmiş gerek yapısal gerekse tezyinat açısından ön plana çıkan ve inşa edildikleri meydanların sembol haline gelen çeşmelerdir. Bu tür çeşmelerin dört cephesi de açık olup tüm cephelerde ince işçilikli tezyinat dikkat çekmektedir. Osmanlı Dönemi'nde valide sultanlar tarafından yaptırılmış olan müstakil çeşme örnekleri kapsamındaki meydan çeşmelerinden 2 yapı tespit edilmiştir. Bu kapsamda Saliha Sultan Çeşmesi (H.1145/M.1732-33) Beyoğlu/Azapkapı'da (Resim 1) yer alırken Bezmiâlem Valide Sultan Çeşmesi (H.1255/M.1839) ise Beşiktaş/ Maçka'da yer almaktadır (Resim 2).

*Resim 1: Saliha Sultan Çeşmesi
H.1145/M.1732-33
(İstanbul Tarih ve Kültür Derneği,
2024)*

*Resim 2: Bezmiâlem Valide Sultan Çeşmesi H.
1255/M.1839
(Cambaz, 2024)*

Bu çeşmelerde plan ve fonksiyon bakımından benzer ve farklı uygulamalar görülmektedir. Maçka Bezmiâlem Valide Sultan H.1255/M.1839 ve Azapkapı Saliha Sultan Çeşmesi (H.1145/M.1732-33) örneklerinde olduğu gibi, XVIII ve XIX. yüzyıllarda inşa edilmiş olan meydan çeşmeleri merkezi konumda olup mimari yapıdan bağımsız, dört tarafı açık cepheli ve hacimsel açıdan büyük boyutlu çeşmeler olarak inşa edilmiştir. Azapkapı Saliha Sultan Çeşmesi

(H.1145/M.1732-33), prizmatik dikdörtgen formunda inşa edilmiştir. Çeşme, bir cephesinde ortadan ileri taşkın üç pencerele bir sebil ile iki yanında birer çeşmesi bulunan bir plan özelliğine sahiptir. Diğer üç cephesi ise sadece düz mermer ile kaplıdır.

Valide sultanlar tarafından XVIII ve XIX. yüzyıllarda inşa ettirilmiş olan meydan çeşmelerinde tezyinat özellikleri açısından yoğun süsleme detayları görülmektedir. Çalışma kapsamında meydan çeşmeleri niteliğindeki Azapkapı Saliha Sultan Çeşmesi (H.1145/M.1732-33), örneğinde olduğu gibi çeşmelerin cephe detaylarına, geniş saçaklı üst örtü sistemleri ile heybetli bir görünüm kazandırılmıştır. Alt yüzü işlemeli olan geniş saçaklı ahşap bir çatı halinde yükselen saçağın altında yer alan bordürün üzeri kabartmalı motiflerle bezelidir. Çeşmenin ortasında yüksek kasnaklı bir kubbe bulunmakta ve etrafında sekiz küçük kubbe sıralanmaktadır. Bu uygulama, yapıya dekoratif açıdan farklı bir estetik görünüm kazandırmıştır. Çeşmelerin etrafını çevreleyen silme ve bordürler bitkisel formda girift örgülerle bezelidir. Çeşmeler, iki yandan burmalı sütuncelerle sınırlandırılmıştır. Çeşme nişlerinin üzerini örten kemerler bezelidir. Bu kemerin köşe ve ayna kısımlarında rumi, palmet ve lotus bezeme detayları görülmektedir. Çeşme nişlerinin iç kısmı, üzengi taşı hizasında bir sıra mukarnas frizi ile iki kısma ayrılmıştır. Çeşmelerin ayna taşlarında vazo içinde çiçek motifleri tasvir edilmiştir. Bu motiflerin ortasında ise altın yaldız boyalı birer adet kabara bulunmaktadır (Barışta, 1995, s.70-100). Maçka Bezmiâlem Valide Sultan Çeşmesi (H.1255/M.1839)'nde ise dışa taşkın biçimli saçağın alt kısmında çeşme cephelerini çevreleyen frizin ortasındaki rozetin içerisinde Sultan Abdülmecit'in tuğrası ve yapraklı bir dal motifi bulunmaktadır (Şentürk, 1992, s. 108-113). Bu friz içinde iki yanda simetrik olarak, yapraklar ve hayat ağacı motifleriyle süslenmiş detaylar yer almaktadır. Dikdörtgen çerçeveli ayna taşı ampir üslubu etkisindedir. Çeşmenin saçak altındaki kısmında bir girland motifli kabartmalı bitkisel süslemeler ve çapraz yerleştirilmiş meşale figürlü kabartmalar görülmektedir (Resim 4). XVIII. yüzyılda sivil mimaride yeni uygulama ve düzenlemeler olmuştur. Bu bahçe ve meydan uygulamalarının en belirleyici yapılardan biri de çeşmeler olmuştur. Özellikle Lale Devri ile birlikte Osmanlı mimarisinde geleneksel uygulamaların yerini Batı tarzı süslemeler almaya başlamıştır. Azapkapı Saliha Sultan Çeşmesi (H.1145/M.1732) örneğinde olduğu gibi Geç Osmanlı Dönemi çeşme yapılarında genel olarak dönemsel özelliklerini yansıtmaktadır (Eyice, 1991, s. 310-311). Bitkisel üsluptaki bezeme örneklerinde stilize bitki motif detaylarının kullanımı daha yoğundur (Resim 3, 4). Batı mimarisi etkisinde, barok ve rokoko üslubunda silmeler, tepelikler,

tabak içine yerleştirilmiş meyve motifleri ve vazolar içerisinden taşan bitkisel üsluptaki süsleme detayları olarak karşımıza çıkmaktadır.

*Resim 3: Azapkapı Saliha Sultan Çeşmesi tezyinat Detayı
(Kültür Envanteri, 2024).*

*Resim 4: Bezmiâlem Valide Sultan Çeşmesi tezyinat Detayı
(Cambaz, 2024).*

Malzeme kullanımı açısından meydan çeşmelerinde taş malzeme ile birlikte mermer malzeme kullanımı ön plandadır. Azapkapı Saliha Sultan Çeşmesi (H.1145/M.1732) örneğinde olduğu gibi üst örtü sisteminde ve saçak kısımlarında ahşap malzeme kullanımı görülmektedir.

1.3. Mahalle/Sokak Çeşmeleri

Müstakil mahalle çeşmeleri, daha çok fonksiyonelliği ile ön planda olan mahalle ya da sokak aralarına, bağımsız olarak nispeten daha sade tasarımlı çeşmelerdir. Bu tür çeşmelerde üç ve dört cephesi bulunmasına rağmen yalnızca tek bir cephede tezyinat görülür, diğer cepheler ise duvarlarla çevrilidir. Bu kapsamda 6 çeşme tespit edilmiştir. Bu çeşmeler, İstanbul'un farklı ilçe ve semt merkezlerinde yer almaktadır. Fatih İlçesi'nde, Silivrikapı Saliha Sultan Çeşmesi (H.1138/M.1725) ve Bezmiâlem Valide Sultan Çeşmesi (1841), Beyoğlu'nda, Hafız Ahmet Paşa Çeşmesi (H.1145/M.1732-1733), Üsküdar'da, Hibetullah Mihrişah Valide Sultan Çeşmesi (H.1206/M.1791) ve Mihrişah Valide Sultan Çeşmesi (H.1206/M.1791) yer almaktadır (Haskan, 2001, s. 1121-1122).

*Resim 5: Silivrikapı Saliha Sultan Çeşmesi
H.1138/M.1725
(Kepezkaya, 2024).*

*Resim 6: Hafız Ahmet Paşa Çeşmesi
H.1145/M.1732
(Kepezkaya, 2024).*

*Resim 7: Hibetullah Mihrişah Valide Sultan
Çeşmesi H.1206/M.1791
(Kepezkaya, 2024).*

*Resim 8: Mihrişah Valide Sultan Çeşmesi
H.1206/M.1791
(Kepezkaya, 2024).*

*Resim 9: Bezmiâlem Valide Sultan Çeşmesi (1841)
(Kepezkaya, 2024).*

*Resim 10: Sineperver Valide Sultan Çeşmesi
(1780)
(Kültür Envanteri, Ali Osman Dilekoğlu-
(2019), 2024).*

Bu çeşmelerin plan özelliği açısından en önemli yönü, üç tarafının açık cepheli olması ve arka kısmında ise suyun depo edildiği hazne kısmının bulunmasıdır. Çeşmeler tek cepheli olarak yerleştirilmiş olup Silivrikapı Saliha Sultan (H.1138/M.1725), Hafız Ahmet Paşa (H.1145/M.1732-1733) ve Bezmiâlem Çeşmeleri'nde (1841), Emetullah Gülnuş Valide Sultan Çeşmesi (Galata) (H.1111/M.1699) örneklerinde klasik üslupta sivri kemerli niş uygulaması görülmektedir. Hibetullah Mihrişah Valide Sultan (H.1206/M.179) ve Mihrişah Valide Sultan Çeşmeleri (H.1206/M.1791)'nin ön cephelerinde kare düzende, zarif kemer uygulaması görülmektedir. Bu cephenin iki yanında ince biçimli sütunceler kullanılarak hareketlilik sağlanmıştır. Çeşme yapılarının kemer uygulamalarında farklılıklar görülmekte olup, Sineperver Valide Sultan Çeşmesi (1780), dikdörtgen planlı ve tek yüzlü bir çeşmedir. Çeşmenin ön cephesi, dört sütünce ile üç bölüme ayrılmaktadır. Orta cephede bir musluk ve altta tekne yer alır. Yapının ön cephesinde kıvrımlı biçimli bir alınlık yer alır. Pertevniyal Valide Sultan (Kilise) Çeşmesi (H.1279/M.1863), mahalle çeşmesi niteliğinde dört cephesi açık olarak inşa edilmiş, kare plan özelliğine sahiptir. Tezyinat özellikleri açısından Silivrikapı Saliha Sultan (H.1138/M.1725), Hafız Ahmet Paşa (H.1145/M.1732-1733) ve Bezmiâlem Valide Sultan (1841) Çeşmeleri örneklerinde olduğu gibi cephe tasarımları, sade yapıdadır. Ancak Hafız Ahmet Paşa Çeşmesi (H.1145/M.1732)'nin kemer kısmına kırmızı beyaz olarak dizilmiş taşlarla görsellik kazandırılmıştır. Kemerin ortasında ve

kemerini çevreleyen kare biçimli silmeli geçiş detayının sağ ve sol kısmı olmak üzere iki yanında rozet biçiminde bitkisel bezeme detayı görülmektedir. Ayrıca Silivrikapı Saliha Sultan Çeşmesi'nin (H.1138/M.1725) iki yanında mermer sebil detayı görülmektedir. Tezyinat açısından kıvrımlı dallar ve palmet detaylı tepelik ile taçlandırılmıştır. Ayna taşını çevreleyen silmeler arasında kum saati biçiminde süsleme ve ayna taşının ortasında palmet detaylı bezeme görülmektedir (Resim 13). Hafız Ahmet Paşa Çeşmesi'nin (H.1145/M.1732-33) iki yanında sivri kemerli niş yer alırken (Resim 14), Mihrişah Valide Sultan Çeşmesi (H.1206/M.1791) örneğinde yuvarlak kemerli niş uygulaması görülmektedir (Resim 15).

Resim 11: Silivrikapı Saliha Sultan Çeşmesi H.1138/M.1725 (Kepezkaya, 2024).

Resim 14: Hafız Ahmet Paşa H.1145/M.1732-1733 (Kepezkaya, 2024).

Resim 15: Mihrişah Valide Sultan Çeşmesi H.1206/M.1791 (Kepezkaya, 2024).

Hibetullah Mihrişah Valide Sultan Çeşmesi (H.1206/M.1791)'nin ayna taşında mermer üzerine rokoko üslubunda kabartmalar görülmektedir. Ayrıca çeşmenin iki yanında ince sütunceler üzerinde sade bir korniş çeşmeyi çevrelemekte olup sütun başlıkları üzerinde yer alan konsollar arasında çeşme kitabesi bulunmaktadır. Mihrişah Valide Sultan Çeşmesi (H.1206/M.1791) ise Hibetullah Mihrişah Valide Sultan Çeşmesi (H.1206/M.1791) ile süsleme özellikleri açısından benzer özellikler taşımaktadır. Kemerin altındaki ayna taşında mermer üzerine dalgalı kemerin ortasında kabartma istiridye kabuğu motifi görülmektedir. Mihrişah Valide Sultan Çeşmesi (H.1206/M.1791), örneğinde olduğu gibi Batılılaşma dönemi ile beraber çeşmelerde de C ve S kıvrımlı ince ve zarif kıvrımlı yüzeysel kemerlerde dekoratif kemer uygulaması görülmektedir. Sineperver Valide Sultan Çeşmesi'nin (1780) mermer ayna taşında kabartma motifler işlenmiştir.

Ayna taşının yukarısında yer alan, inşasına dair dört satırlık kitâbesi, kabartma tekniğiyle işlenmiştir. Pertevniyal Valide Sultan (Kilise) Çeşmesi (H.1279/M.1863-64), basık kemerli, iki sütun arasında kıvrımlı bordürle çevrilmiş yekpare ikinci bir kornişten sonra süsleme detaylı ve oymalı bir taç çerçeve içerisinde kıvrımlı dallar, yaprak motifleri ve üzüm salkımlı yaprak dal ile adeta bir çelenk görünümünü andıran süsleme detayları arasında Sultan Abdülaziz'in tuğrası yer almaktadır. Tuğra süsleme detayının iki yanında dörder satır halinde yazılmış kitabe bulunmaktadır. Emetullah Gülnuş Valide Sultan Çeşmesi (Galata) (H.1111/M.1699) örneğinde çeşmeyi üç yönden çerçeveleyen silmeler ve çeşme nişini sınırlayan sivri kemer üzerine yerleştirilmiş dört satırlık kitabe görülmektedir. Çeşme nişini çevreleyen kemer detayı üzerinde servi ağacı bulunmaktadır. Sivri kemerlerin ortasında taştan yapılmış kabartmalı rozette yapraklı çiçek detaylı motif görülmektedir.

Malzeme kullanımı açısından Silivrikapı Saliha Sultan ve Hafız Ahmet Paşa Çeşmeleri örneklerinin cephe kısımlarda kesme ve moloz taş kullanılmış, Hafız Ahmet Paşa Çeşmesi (H.1145/M.1732)'nin esas cephesinde mermer ve kesme taş (kırmızı-beyaz) malzeme kullanımı görülürken, Hibetullah Valide Sultan Çeşmesi (H.1206/M.1791) ve Mihrişah Valide Sultan Çeşmesi (H.1206/M.1791) örneklerinde olduğu gibi üç cepheli çeşmelerin ön cephelerinde mermer malzeme kullanılmıştır. Arkalarında bulunan su deposu kısımlarında bir sıra kesme taş ve iki sıra tuğla malzeme kullanımı görülmektedir. Bezmiâlem Valide Sultan Çeşmesi (1841) örneğinde ise ön cephede kesme taş kullanılırken diğer cephelerde tuğla ve kesme taş malzeme kullanılmıştır. Sineperver Valide Sultan Çeşmesi (1780) örneğinde ise küfeki taş kullanımı görülür. Pertevniyal Valide Sultan (Kilise) Çeşmesi (H.1279/M.1863), moloz ve kesme küfeki taş malzemeden yapılmış olup üzeri sıva ile kaplanmış, çeşmenin ön cephesinde mermer malzemeli çeşme yüzeyi bulunmaktadır. Emetullah Gülnuş Valide Sultan Çeşmesi (Galata) (H.1111/M.1699) örneğinde moloz taş ve tuğla ile almaşık duvar örgülü olarak inşa edilmiş olup zamanla üzeri çimento harcıyla sıvanmış ve kırma çatısı betonla örtülmüştür. Su haznesi kısımda ise kesme küfeki taşı kullanılmıştır.

2. Valide Sultanların Bir Yapıya Bitişik Olarak İnşa Ettirdikleri Çeşmeler

Valide sultanların inşa ettirdikleri çeşmeler arasında yapıya bitişik olanlar sayı bakımından bağımsız çeşmelerden çok daha fazladır. Bu kapsamda toplamda 9 çeşme tespit edilmiştir. Külliye yapılarının bir ögesi olarak vakfedilen veya tekke-dergâh gibi yapıların bünyesinde yer alan

çeşmeler mimari yapılara bitişik olarak veya avlu, portal ve dış duvar cephesine yerleştirilmiştir. Buldukları yere göre genellikle tek yüzlü duvar çeşmesi tarzında yapılmış çeşmelerdir.

2.1. Külliye ve Cami Yapılarına Bitişik Olarak İnşa Edilmiş Çeşmeler

Külliye birimleri kapsamında inşa edilmiş çeşmeler, Nurbanu Valide Sultan Külliyesi Batı Çeşmesi (1598-1599), Nurbanu Valide Sultan Külliyesi Kuzey Çeşmesi (1583), Nurbanu Valide Sultan Külliyesi Çeşmesi (H.987/M.1579), Atik Valide Doğu Çeşmesi (duvar çeşmesi) (1570-1583)' dir (Ertuğ, 2006). Cami ve medrese birimlerinin bulunduğu alanın, doğu, batı ve kuzeyinde darüşşifa, imaret ve kervansaray olarak kullanılan bölümün batı taçkapısı girişinin sağında yer almaktadır. Çinili Külliyesi Çeşmesi (H.1052/M.1642-1643), Emetullah Valide Sultan-Yeni Valide Külliyesi Çeşmesi (H.1121/M.1709-1710) Üsküdar'da, Mihrişah Sultan Külliyesi Sebül Çeşmesi (H.1209/M.1794) ve Nakşidil Valide Sultan Külliyesi Çeşmesi (1817) Eyüp'te, Pertevniyal Valide Sultan Külliyesi Çeşmesi (H.1288/1871-72), Aksaray'da, Bezmiâlem Valide Sultan Çeşmesi (H.1261/M.1845) Fatih'te, Emetullah Gülnuş Valide Sultan Çeşmesi (H.1109/M.1698) ise Galata'da yer almaktadır.

**Resim16: Nurbanu Atik Valide Sultan Külliyesi
Kuzey Çeşmesi (1583)
(Kepezkaya, 2024).**

**Resim 17: Nurbanu Atik Valide Sultan Külliyesi
Çeşmeleri
(Kepezkaya, 2024).**

*Resim 18: Çinili Külliyesi Çeşmesi
H.1052/M.1642-1643
(Kepezkaya, 2024).*

*Resim 19: Yeni Valide Külliyesi
Çeşmesi H1121/M.1709-1710
(Kepezkaya, 2024).*

*Resim 20: Galata Yeni Valide Çeşmesi
H.1109/M.1698
(Su Vakfı,
Şaşmaz, 2024).*

*Resim 21: Mihrişah Sultan Külliyesi
Çeşmesi H.1209/M.1794
(Kepezkaya, 2024).*

*Resim 22: Nakşidil Valide Sultan Külliyesi
Çeşmesi (1817)
(Kepezkaya, 2024).*

*Resim 23: Pertevniyal Valide Sultan Külliyesi
Çeşmesi H.1288/1871-72
(Kepezkaya, 2024).*

*Resim 24: Bezmiâlem Valide Sultan Çeşmesi
H. 1261/M.1845
(Kepezkaya, 2024).*

Külliye birimlerinden biri olan çeşmelerde plan, tezyinat ve malzeme kullanımı yönüyle farklılıklar görülmektedir. Bu çeşme yapıları plan özelliği açısından, Osmanlı klasik üslupta inşa edilmiş, derin nişli, sivri kemerli çeşmelerdir. Çeşmeler genel açıdan külliyelerin avlu ve dış duvar cephelerine, külliye birimlerinin duvar kısmına ve külliyelerin giriş cephelerinde yer alan anıtsal girişlere yerleştirilmiştir. Nurbanu Atik Valide Sultan Külliyesi Çeşmesi (1583), Valide-i Atik Külliyesi'nin kuzey cephesinde yer alırken Nurbanu Atik Valide Sultan Külliyesi Çeşmeleri (?) ise Çinili Külliyesi Çeşmesi (H.1052/M.1642-43), külliyesinin dış duvar cephelerinde caddeye bakan

kısımda ve karşı duvar cephesinde yer almaktadır. Emetullah Valide Sultan-Yeni Valide Külliyesi Çeşmesi (H.1121/M.1709-1710), külliye'nin dış cephe duvarına yerleştirilmiş olup, Emetullah Gülnuş Valide Sultan (H.1109/M.1698) Çeşmesi, Galata Yeni Cami'nin avlu kapısı bitişiğine yerleştirilmiştir (Tanışık, 1945, s. 38). Fakat günümüzde bu çeşme yerinden sökülerek arkasındaki su haznesi sabit bırakılmış ve çeşmenin yüzü doğu cepheye çevrilmiştir. Emetullah Valide Sultan-Yeni Valide Külliyesi Çeşmesi (H.1121/M.1709-10) ise ince bir silme ve mukarnaslı ikinci silmeyle tüm cephesi çerçevelemiştir. Mermer üzerine zarif detaylı bitkisel motiflerle süslü alınlık, palmet formunda üç tepelikle taçlandırılmıştır. Dört satırlık kitabesinin altında mukarnas bezemelerle kuşatılmış yelpaze formu kemer uygulamasının iki yanında kabartmalı rozetler görülmektedir. Ayna taşında ise vazodan çıkan çiçek demetleri ve kâse içinde yer alan kabartmalı meyve motifleri görülür. Mihrişah Sultan Külliyesi'ne ait sebilin iki yanındaki çeşmeler, iki yanda bulunan sütunçelerden oluşan yüksek kaideler üzerine yerleştirilmiş olup, helozonik kıvrımlı, akant yaprak başlıklı, yarım daire kesitli sütunlarla sınırlanmıştır. Çeşmelerin ayna taşının iki yanına dairesel formu kırmızımsı renkte mermer sütunceler yerleştirilmiş olup kitâbenin üst kısmında barok üslubu etkisinde "C" ve "S" formu tepelik yer almaktadır. Nakşidil Valide Sultan Külliyesi Çeşmesi, genel açıdan sade bir tasarıma sahip olup ayna taşında yelpaze biçimli tepelik görülmektedir (Resim 25). Üzerinde yer alan kitabe ve tepelik kısmının ortasında yer alan kabartmalı çerçeve bulunmaktadır. Pertevniyal Valide Sultan Külliyesi Çeşmeleri ise anıtsal cepheli avlu giriş kapısının ön yüzüne sıralı olarak yerleştirilmiş çeşmeler olarak karşımıza çıkmaktadır. Cami çeşmeleri kapsamında örnek çeşme yapısı, Bezmiâlem Valide Sultan Çeşmesi (H.1261/M.1845)'dir. Tek cepheli bir duvar çeşmesi olarak inşa edilmiştir. Ampir üslubu etkisindeki çeşmenin tezyinat detayında kurna taşı ile iki yanındaki seki kısımların dış yüzeyinde yapraklı birer çiçek motifi bulunmaktadır (Resim 26). Yapının kitabesinin üst kısmında Sultan Abdülmecid'in, etrafı ışınal motiflerle çevrilmiş tuğrası yerleştirilmiştir.

*Resim 25: Nakşidil Sultan Külliyesi
Çeşme Detayı
(Kepezkaya, 2024).*

*Resim 26: Bezmiâlem Valide Sultan
Çeşme Detayı
(Kepezkaya, 2024).*

Malzeme kullanımı açısından Nurbanu Atik Valide ve Çinili Külliyesi Çeşmeleri'nde kesme taş malzeme kullanımı görülmektedir. Emetullah Gülnuş Valide Sultan ve Bezmiâlem Valide Sultan Cami Çeşmesi, Mihrişah Sultan, Nakşidil Sultan ve Pertevniyal Sultan Külliyesi'nin çeşmeleri ayrıca Bezmiâlem Valide Sultan ve Sineperver Valide Sultan Çeşmeleri tamamen mermer malzemeden inşa edilmiş yapılardır. Cami çeşmeleri kapsamında Bezmiâlem Valide Sultan Camisi'nin dış cephesinde yer alan çeşme örneği ön plana çıkmaktadır.

2.2. Tekke-Dergâh Yapılarına Bitişik Olarak İnşa Edilmiş Çeşmeler

Tekke-dergâh ve mescit yapılarının bünyesinde avlu veya yapıya bitişik olarak inşa edilen çeşmeler duvarla cephelerine ya da bir sokak duvarına bitişik yapılar olarak karşımıza çıkmaktadır. Topçubaşı İsmail Ağa Çeşmesi (H.1144/M.1731-33) ve Süleyman Ağa Çeşmesi-Bezmiâlem Valide Sultan Çeşmesi (1839) örneklerinde olduğu gibi tekke-dergâh ve mescit yapılarının ön cephe dış duvar cephelerine bitişik olarak inşa edilmiştir. Çeşme yapılarında plan ve cephe ve tezyinat özellikleri açısından farklılıklar görülmektedir. Topçubaşı İsmail Ağa Çeşmesi (H.1144/M.1731-33) örneğinde olduğu gibi Lale Devri üslubunu sürdüren bu cephede, aynataşı, hafifçe öne çıkarılmıştır. Boyuna dikdörtgen olarak inşa edilen çeşme nişinde yelpaze biçimli kemer uygulaması görülmektedir. Çeşme yüzünün saçak hattında bir mukarnas dizisi, ayna taşı ile kitabeyi çevreleyen kuşakta vazo içinde çiçekler, tabak içerisinde meyveler ve selvi motifli çiçeklerle zengin bir süsleme programı bulunmaktadır. Bezmiâlem Valide Sultan-Süleyman Ağa

Çeşmesi (1839) örneğinde yapının dış cephe duvarına yerleştirilmiş, derin bir niş ve sivri kemerli, mermerden yapılmış ayna taşı uygulaması olan bir çeşmedir. Malzeme kullanımı açısından Topçubaşı İsmail Ağa Çeşmesi (H.1144/M.1731-1733)'nin göze çarpan ön cephesinde mermer malzeme kullanılmış olup dikdörtgen planlı haznesi moloz taş ve tuğla ile örülmüş, üzeri tuğladan bir beşik tonozla kapatılmıştır. Bezmiâlem Valide Sultan-Süleyman Ağa Çeşmesi (1839)'nin ayna taşında mermer malzeme görülmektedir.

2.3. Sivil Yapılara Bitişik Olarak İnşa Edilen Çeşmeler

Yapıya bitişik olarak inşa edilen bir diğer çeşme grubu ise sivil yapılara bitişik olarak inşa edilen çeşmeleridir. Bunlar daha çok ev, bahçe duvarı ve herhangi bir yapı birimlerine bitişik olarak inşa edilmiştir. Bu çeşmeler konumları itibariyle çeşmeler İstanbul'un farklı ilçe ve semtlerinde yer almaktadır. Mahpeyker Kösem Valide Sultan Çeşmesi (H.1045/M.1635) ve Safiye Sultan Çeşmesi (H.1142/M.1729) Üsküdar'da yer almakta olup, mimari yapı duvarına bitişik olarak inşa edilmiştir. Saliha Sultan Çeşmesi (H.1148/M.1735), Eyüp'te yer almaktadır. Günümüzde çukurda kalmış bir yapı olmasına rağmen yapı duvarına bitişik durumdadır. Bezmiâlem Çeşmesi (H.1259/M.1843) ve Safiye Sultan Çeşmesi (1749) Fatih'te yer almakta olup yapı duvarına bitişik olarak inşa edilmiş çeşmelerdir. Bezmiâlem Çeşmesi (H.1262/M.1846), Beşiktaş'ta, bir bina giriş cephesinde yer almaktadır. Sultanahmet'te, yer alan Nakşidil Valide Sultan Çeşmesi (H.1203/M.1788), bir binanın köşesine yerleştirilmiştir. Eyüp'te yer alan Pertevniyal Valide Sultan Çeşmesi (H.1273/M.1856), ilk inşa edildiği konumdan alınarak günümüzde Haliç Köprüsü'nün ayağına bitişik olarak monte edilmiştir. Giresun Pertevniyal Çeşmesi (H.1281/M.1865) ise Giresun Şebinhisar'da, yapı duvarına bitişik olarak inşa edilmiştir.

*Resim 27: Topçubaşı İsmail Ağa Çeşmesi
H.1144/M.1731-1733
(Kepezkaya, 2024).*

*Resim 28: Bezmiâlem Valide Sultan-
Süleyman Ağa Çeşmesi (1839)
(Kepezkaya, 2024).*

*Resim 29: Mahpeyker Kösem Valide Sultan Çeşmesi
H.1045/M.1635
(Kepezkaya, 2024).*

*Resim 30: Safiye Sultan Çeşmesi H.1142/M.1728
(Kepezkaya, 2024).*

*Resim 31: Saliha Sultan Çeşmesi H.1148/M.1735
(Su Vakfi, 2024).*

*Resim 32: Bezmiâlem Çeşmesi H.1259- M.1843
(Su Vakfi, 2024).*

*Resim 33: Bezmiâlem Çeşmesi H. 1262/M.1846
(Kepezkaya, 2024).*

*Resim 34: Nakşidil Valide Sultan Çeşmesi
H.1203/M.1788
(Kepezkaya, 2024).*

*Resim 35: Pertevniyal Valide Sultan Çeşmesi
H.1273/M.1856
(Yeni Asya, (Kübra Ünüvar), 2024).*

*Resim 36: Safiye Sultan Çeşmesi (1749)
(Yeni Asya, (Kübra Ünüvar), 2024).*

*Resim 37: Giresun Pertevniyal Çeşmesi H.1281/M.1865
(Giresun Kent Kültürü- Giresun Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2024).*

Plan ve tezyinat özellikleri açısından, Mahpeyker Kösem Valide Sultan Çeşmesi (H.1045/M.1635), Safiye Sultan Çeşmesi (H.1142/M.1729), Saliha Sultan Çeşmesi (Eyüp) (H.1148/M.1735), Safiye Sultan Çeşmesi (1749) ve Giresun Pertevniyal Çeşmesi (H.1281/M.1865) örneklerinde olduğu gibi bu çeşmeler cephe tasarımları açısından daha sade nitelikte yapılarıdır. Bu çeşmelerde klasik üslupta sivri kemer uygulaması görülmektedir. Nakşidil Valide Sultan Çeşmesi (H.1203/M.1788) ise üzeri kurşun kaplı geniş bir ahşap saçağı sahip olup mermerden yapılmış üç cepheli bir köşe çeşmesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Oldukça sade yapıda olan çeşmeye dairesel formlu sütuncelerle hareketlilik kazandırılmıştır. Topkapı Bezmiâlem Çeşmesi'nde (H.1259/M.1843) ise çeşmenin iki yanında dairesel formlu sütunceler arasında yer alan ayna taşı üzerinde sütun kaidesini andıran altlık üzerinde tabak içerisinden çıkan motifler bulunmaktadır. Çeşmenin üst kısmında kıvrımlı formda tepelik yer almaktadır. Diğer bir Bezmiâlem Çeşmesi (Beşiktaş) (H.1262/M.1846) örneğinde ise iki yandan zarif ince sütünce detayları görülmektedir. Çeşmenin ayna taşında mermer üzerinde uygulanmış kabartmalı bitkisel bezemeler dikkat çekmektedir. Pertevniyal Valide Sultan Çeşmesi (H.1273/M.1856) ise ampir üslubu etkisinde inşa edilmiş bir çeşme olarak karşımıza çıkmaktadır (Barışta, 1994, s. 245). Dikdörtgen planlı çeşmenin üzeri tonozla örtülü bir su deposu bulunmaktadır. Tek yüzlü çeşmenin cephesi mermer kaplıdır. Çeşmenin üst kısmında üçgen bir taç yer almaktadır. Tacın altına yerleştirilen kitabenin iki yanına kabartma tekniğiyle stilize edilmiş vazoda çiçek motifi yer almaktadır. Çeşme cephesinin iki yanına yerleştirilen yivli gövdeli pilastrların üzerinde volüt kıvrımlı başlık detayı bulunmakta ve üzerinde geniş ağızlı ve ayaklı olan bu vazoların gövde kısımlarını iki adet kenger yaprağı motifi sarmakta ve bu vazoların arasında çeşme kitabesi bulunmaktadır. Kemerin iç kısmına, üstte bulunan ve yapraklı dallardan dekore edilmiş büyük bir girland motifi yer almaktadır (Eyice, 1993, s. 284). Bu motifin tam ortasına büyük bir madalyon yerleştirilmiştir. Bu bezemenin altında yer alan ve üzerinde lüle deliğinin bulunduğu bezemenin en tepesinde ise bir adet vazoda çiçek motifi bulunmaktadır (Resim 38). Safiye Sultan Çeşmesi (H.1142/M.1729) ise tek yüzlü, üzeri kubbe ile örtülü bir sokak çeşmesidir. Çeşmenin kemer kısmı barok üslupta tasarlanmış, ayna taşı üzerinde ve kemerin üstünde yer alan kitabesi bulunmaktadır. Tezyinat açısından sade bir cephesi bulunmaktadır. Giresun Pertevniyal Çeşmesi (H.1281/M.1865), dikdörtgen planlıdır. Tek cepheli, sivri kemerli bir çeşmedir. Tezyinat açısından silme üzerinde yer alan on satırlık talik hat ile yazılmış kitabesi bulunmaktadır. Çevresinde kıvrık dal motifli bir bordür sırası dolanan kitabenin üzerinde barok üslubu etkisinde ışın motifleri yer almaktadır.

*Resim 38: Pertevniyal Valide Sultan Çeşmesi H.1273/M.1856
(Eyüp Sultan Belediyesi, 2024).*

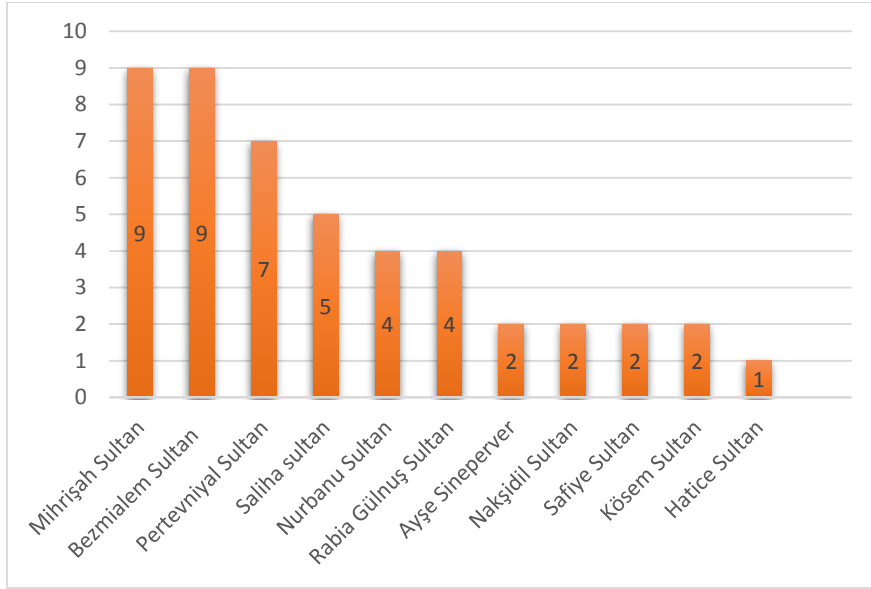

Malzeme kullanımı açısından Pertevniyal Valide Sultan Çeşmesi (H.1273/M.1856), Nakşidil Valide Sultan Çeşmesi (H.1203/M.1788) örneğinde, su deposu, tuğla-taş almaşıklığıyla örülmüş. Çeşmenin asıl cephesinde ise mermer malzeme kullanılmıştır. Bezmiâlem Çeşmesi (Beşiktaş) (H.1262/M.1846) örneklerinde mermer malzeme kullanımı görülürken, Mahpeyker Kösem Valide Sultan Çeşmesi (H.1045/M.1635), Safiye Sultan Çeşmesi (H.1142/M.1729), Saliha Sultan Çeşmesi (Eyüp) (H.1148/M.1735), Bezmiâlem Çeşmesi (Topkapı) (H.1259/M.1843), Safiye Sultan Çeşmesi (1749) ve Giresun Pertevniyal Çeşmesi (H.1281/M.1865) örneklerinde kesme taş malzeme kullanılmıştır.

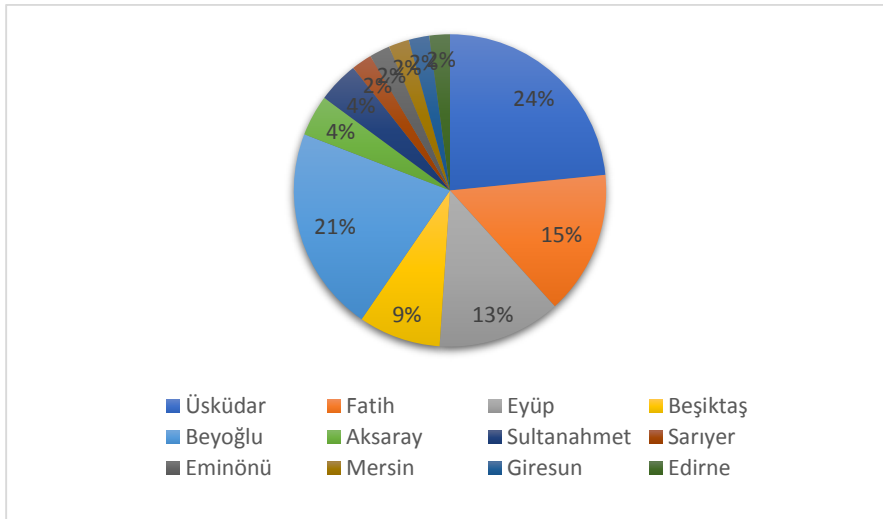
Sonuç

Osmanlı'da valide sultanların hayır eseri meydana getirme düşüncesi, sosyo-kültürel yapılanmayı sağlamak ve ihtiyacı karşılamak amacıyla çok sayıda çeşme inşa ettirmişlerdir. Çeşme mimarisinde en çok eseri bulunan isimler arasında; Mihrişah Sultan, Bezmiâlem Sultan, Pertevniyal Sultan, Saliha Sultan, Nurbanu Sultan, Rabia Gülnuş Sultan, Ayşe Sineperver Sultan, Safiye Sultan, Nakşidil Sultan, Kösem Sultan ve Hatice Turhan Sultan yer almaktadır (Şekil 1). Çeşme yapılarının İstanbul'da yoğunluk kazandığı görülmekle birlikte, Giresun, Edirne ve Mersin'de Valide Sultanlar tarafından inşa ettirilmiş olan çeşme yapılarına da rastlamak mümkündür (Şekil 2).

**Şekil 1: Valide Sultanlar Tarafından İnşa Ettirilmiş Olan Çeşmeler
(Makale yazarları).**

**Şekil 2: Çeşmelerin İl ve İlçelere Dağılımı
(Makale yazarları).**

Çeşme kitabeleri ayrıca banisinin adını taşıması ve hayır yapma düşüncesi ile ön plana çıkmaktadır. Çeşme yapılarında su ihtiyacını karşılanması gibi düşünceler de çeşmelerin işlevsellik yönünü ortaya çıkarmaktadır. Çeşme kitabelerinde tezyinat ve kitabenin çeşme cephesindeki

yerleşimi konusunda farklı uygulamalar görülmektedir. Çeşme kitabelerinin yerleşimi açısından bakıldığında çalışma kapsamında incelenen Emetullah Valide Sultan-Yeni Valide Külliyesi Çeşmesi (H.1121/M.1709-10), Bezmiâlem Çeşmesi (Beşiktaş) (H.1262/M.1846), Pertevniyal Valide Sultan Çeşmesi (H.1273/M.1856), Safiye Sultan Çeşmesi (1749), Bezmiâlem Valide Sultan Çeşmesi (H.1261/M.1845), Hibetullah Mihrişah Valide Sultan Çeşmesi (H.1206/M.1791), Mihrişah Valide Sultan Çeşmesi (H.1206/M.1791) ve Topçubaşı İsmail Ağa Çeşmesi (H.1144/M.1731-33) örneklerinde olduğu gibi duvara veya mimari yapı cephesine bitişik olarak inşa edilmiş çeşme yapılarının kemer ve alınlık bölümü arasına yerleştirilmiş kitabe örnekleri görülmektedir. Bezmiâlem Valide Sultan Çeşmesi (H.1255/M.1839) örneğinde ise çeşmenin dört cephesine yerleştirilmiş sekiz-on beyitlik mısralar şeklinde sıralanmıştır. Bezmiâlem Valide Sultan-Süleyman Ağa Çeşmesi (1839) örneğinde ise çeşme kitabesi cephe duvarına asimetric olarak yerleştirilmiştir. Giresun Pertevniyal Çeşmesi (H.1281/M.1865) örneğinde ise niş içinde ayna taşının üst kısmına yerleştirilmiştir. Ayrıca çalışma kapsamında incelenen, Nurbanu Atik Valide Sultan Külliyesi Kuzey Çeşmesi (1583) ve Mahpeyker Kösem Valide Sultan Çeşmesi (H.1045/M.1635) örneklerinde olduğu gibi çeşme kitabesi bulunmayan çeşmeler de tespit edilmiştir.

Çalışma kapsamında incelenen çeşme kitabelerinde özellikle XVIII. ve XX. yüzyıllara tarihlendirilen çeşme yapılarında tezyinat açısından önceki yüzyıllardan farklı olarak bezmeler kitabe çevresinde yoğunluk kazanmıştır (Pilehvarian, 2012: 248). Besmele, âyet ve duâ yazılı kitâbelerin yazı detaylarında, celi, sülüs ve tali'ki hat detayı uygulamaları görülmüştür. Çinili Külliyesi Çeşmesi (H.1052/M.1642-43) örneğinde olduğu gibi kitabe mısraları sülüs hatla yazılmıştır (Alpgüvenç, 2010-2011, s. 309-331). Emetullah Valide Sultan-Yeni Valide Külliyesi Çeşmesi (H.1121/M.1709-1710) örneğinde ise ta'lik hattı ile hazırlanmış on dört mısralı kitabesi yer almaktadır. Bezmiâlem Valide Sultan Çeşmesi'nin H.1257/M.1841, celi sülüs hat ile yazılmış kitabesi bulunmaktadır. Farklı bir uygulama olarak yazı detayı dışında Pertevniyal Vâlide Sultan Çeşmesi (H.1273/M.1856), (Resim 39) Bezmiâlem Valide Sultan Çeşmesi (H.1261/M.1845), (Resim 40) ve Bezmiâlem Valide Sultan Çeşmesi (1841), (Resim 41) örneklerinde olduğu gibi çeşme cephesi veya alınlıklarında sultanı temsil eden tuğra detayları da çeşmelerde görülen farklı bir detay olarak karşımıza çıkmaktadır.

Resim 39: Pertevniyal Vâlide Sultan Çeşmesi (H.1273/M.1856) (Kepezkaya, 2024)

Resim 40: Bezmiâlem Valide Sultan Çeşmesi H. 1261/M.1845 (Kepezkaya, 2024)

Resim 41: Bezmiâlem Valide Sultan Çeşmesi (1841) (Kepezkaya, 2024)

Valide sultanlar tarafından yaptırılmış olan çeşmeler, inşa edildikleri dönemlere göre üslup özellikleri, biçimi, yapı malzemesi, tezyinatı ve işlevi ve konumu açısından farklılıklar göstermiştir. Çalışma kapsamında tespit edilen çeşmelerde fonksiyonel özellikleri yanında süsleme özellikleri açısından da zengin bir programına sahiptir. Çeşme yapılarının genel hatları ile ön plana çıkaran kemer uygulamaları, ayna taşları, cephe yüzeylerine uygulanan zengin süsleme detayları ile gösterişli bir görünüm sağlanmıştır.

Çeşme yapılarında, tipolojik açıdan genel bir uygulama olarak inşa edildikleri dönemin mimari anlayışına uygun olarak kemerli bir niş içerisinde ayna taşı yer almakta, (Önge, 1981, s. 115) üzerinde ise çeşmenin banisi ve yapılış tarihi ve çeşme ile ilgili bilgileri anlatan kitabesi bulunmaktadır (Pilehvarian, 2012, s. 247). Klasik Osmanlı çeşmelerinde sivri kemer uygulaması çeşme cephesini biçimlendirmektedir. XVI. yüzyıl İstanbul çeşmeleri genellikle tek yüzlü duvar çeşmesi tipindedir (Sarıdikmen, 2017, s. 203). Günümüze ulaşan ve çalışma kapsamında değerlendirilen, Atik Valide Külliyesi Çeşmesi (1583), Çinili Külliyesi Çeşmesi (H.1052/M.1642-43) ve Emetullah Gülnuş Valide Sultan Çeşmesi (H.1109/M.1698), Emetullah Gülnuş Valide Sultan Çeşmesi (Galata) (H.1111/M.1699), Silivrikapı Saliha Sultan Çeşmesi (H.1138/M.1725), Hafız Ahmet Paşa Çeşmesi (H.1145/M.1732), Bezmiâlem Valide Sultan Çeşmesi (1841) Safiye Sultan Çeşmesi (H.1142/M.1729), Saliha Sultan Çeşmesi (H.1148/M.1735) ve Giresun Pertevniyal Çeşmesi (H.1281/M.1865) ve Bezmiâlem Valide Sultan-Süleyman Ağa Çeşmesi (1839) örneklerinde olduğu gibi klasik ve geç dönemde inşa edilmiş çeşmeler olsa klasik dönem üslubunda sivri kemer uygulaması devam etmiştir. XVI. yy. çeşmeleri tezyinat detayları açısından, sade bir biçim ve üslup özelliği taşımaktadır. XVI. yy. ikinci yarısından itibaren çeşme yapılarının ayna taşlarına selvi, sümbül, palmet, lale, yasemin ve karanfil gibi dönemin diğer yapılarında da görülen bitkisel bezemeler uygulanmıştır (Sarıdikmen, 2017, s. 203). XVII. yüzyıl İstanbul çeşmeleri, XVI.

yüzyıl çeşmelerinin karakteristik özelliklerini taşımakla birlikte üslup açısından devamı sayılabilecek nitelikte yapılardır (Pilehvarian, 2002, s. 396-401).

XVI. ve XVII. yüzyıllardaki klasik kemerli, kitabe, bir ayna taşı, tekne ve suyun depo edildiği haznedan oluşan (Denktaş, 2002, s. 874-875) cephe oluşumunun yerini batılılaşma dönemi ile birlikte özellikle XVIII. ve XIX. yüzyıllarda hacimsel açıdan daha büyük boyutlu çeşme yapıları almıştır. XVIII. ve XIX. yüzyılda, batı etkisinde çeşmeler inşa edilmiş, tezyinat ve cephe mimarisi açısından dönem üslubu etkisi belirgin bir şekilde yansımıştır (Önge, 1981, s. 115). Azapkapı Saliha Sultan Çeşmesi (H.1145/M.1732-33) ve Maçka Bezmiâlem Valide Sultan Çeşmesi (H.1255/M.1839) örneklerinde olduğu gibi özellikle şehir meydanlarında inşa edilmiş abidevi görünüme sahip çeşmeler bunun en iyi örnekleri olmuştur (Pilehvarian, 2002, s. 394-401). XVIII. Yüzyıl yapılarından biri olan Gülnuş Valide Sultan Çeşmesi (H.11417/M.1728), Lâle Devri üslubu ile Türk baroku etkisinin çeşme mimarisine yansımaları farklı bir uygulama olmuştur (Sarıdikmen, 2017, s. 206). XVIII. Yüzyıl sonlarına doğru Lale Devri üslubu etkisini yerine Mihrişah Valide Sultan Sebili Çeşmeleri (H.1210/M.1795), barok ve rokoko üslubu etkisinde inşa edilmiş çeşmeler olarak karşımıza çıkmaktadır. XIX. yy da inşa edilen çeşme yapıları ise herhangi bir cephe yüzeyinden bağımsız bir konumda inşa edilmiştir. Dönem çeşmelerinde kemer uygulaması açısından dekoratif düzende inşa edilen kemer uygulamalarının yerini yuvarlak basık kemer uygulamaları almıştır. Tezyinat açısından XIX. yüzyılda çeşme mimarisinde ampir üslûbu etkisinin görüldüğü bir dönem olmuştur. Bu üslubun uygulandığı çeşme yapıları arasında, Bezmiâlem Vâlide Sultan Çeşmesi (H.1261/M.1845), Pertevniyal Kadın Çeşmesi (H.1273/M.1856-57), Aksaray'da Pertevniyal Vâlide Sultan Camii'nin avlu kapısı dışında yer alan çeşmeler (H.1288/M.1871-72) ve Maçka Bezmiâlem Vâlide Sultan Çeşmesi (H.1255/M.1839) ve Yıldız Bezmiâlem Valide Sultan Çeşmesi (1843) yer almaktadır (Pilehvarian, 2002, s. 396-401).

Genel açıdan değerlendirildiğinde, valide sultanlar tarafından inşa ettirilmiş olan ve çalışma kapsamında incelenen çeşmelerin gerek plan gerekse tezyinat ve gerekse malzeme kullanımı açısından incelediğimizde dönemin hükümdar ya da devlerin ileri gelenleri tarafından yaptırılmış olan çeşmelerden farkı olmadığı aynı özellikleri taşıdığı görülmektedir. Yalnızca kitabe bilgisinde valide sultanların kendi adlarını taşıması yönüyle farklılık bulunmaktadır. Valide sultanların inşa ettirmiş oldukları yapı grupları arasında en yüksek sayıyı çeşmelerin oluşturması, onların halkın ihtiyaçlarını karşılamaları ve bir kadın olarak temizliğe verdikleri önemin göstergesi de olmuştur. Ayrıca ekomonik yükü ve bağımlı çeşmeler grubundaki uygulamalarıyla alt yapısı tamamlanmış

sadece bir eklenti olarak kompleks yapıya eklenmesi yönüyle de ekonomik tasarrufu bulunan çeşmeler inşa edilmiştir. Bani-ekonomi ilişkisi açısından önemli veriler sunan çeşmeler, malzeme teknik açıdan da bu doğrultuda veriler sunmaktadır. Dönemin beğenisi ile halk arasında bir köprü olan çeşmeler, hem batılı üslupta saray beğenisini hem de tebaanın ihtiyacı olan suya erişimi sağlamıştır. Baniler için çeşmeler temizlik yönüyle dini, ihtiyaç yönüyle sosyal bir yapı tipi olarak ön plana çıkmaktadır.

Kaynaklar

- Akurgal, E. (1944). İstanbul Çeşmeleri Kitabının Tahlil ve Tenkidi, *DTCFD*, II/4, 642-645.
- Alpgüvenç, C. (2010-2011). Üsküdar'daki Valide Sultan Külliyesi, *Akademik Araştırmalar Dergisi*, (47-48), 309-331.
- Barışta, H. Ö. (1995). *İstanbul Çeşmeleri-Azapkapı Saliha Sultan Çeşmesi*. T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Barışta, H. Ö. (1994). Pertevniyal Valide Sultan Çeşmesi. (C. VI, s. 245-246). *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Tarih Vakfı Yayınları.
- Barışta, Ö. (2002). Başkent İstanbul'dan Örnekleriyle Osmanlı İmparatorluğu Dönemi Çeşmeleri. (C.12, s.242-246). *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları.
- Barışta, H. Ö. (1989). *İstanbul Çeşmeleri: Bereketzade Çeşmesi*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Çetintaş, S. (1944). Türklerde Su, Çeşme-Sebil, *Güzel Sanatlar Dergisi*, V, 125-147.
- Cambaz, M. (2024). Bezmiâlem Valide Sultan Çeşmesi H.1255/M.1839, https://www.mustafacambaz.com/details.php?image_id=25465 (e.t. 05.04.2024).
- Cambaz, M. (2024). Bezmiâlem Valide Sultan Çeşmesi Tezyinat Detayı, https://www.mustafacambaz.com/details.php?image_id=
- Çiftçi, A., Çelebioğlu, B., Omay, P. E., & Yergün, U. (2013). Saliha Sultan Çeşmesi: Koruma Sorunları ve Onarımlarının Değerlendirilmesi. *Vakıf Restorasyon Yıllığı*, (6), 8-21.
- Davis, F. (2009). *Osmanlı Hanımı*. (B. Tırnakçı, Çev.) YKY Yayınları.
- Denktaş, M. (2002). Anadolu Türk Mimarisinde Çeşmeler. (C.7, s. 872-877). *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları.
- Ertuğ, N. (2006). *İstanbul Tarihi Çeşmeler Külliyesi-3*. Forart Basımevi.
- Eyice, S. (1991). Azapkapı Çeşmesi ve Sebili. (C.4, s.310-311). *TDV İslam Ansiklopedisi*.

- Eyice, S. (1993). Çeşme. (C.8, s. 277-287). *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Eyüp Sultan Belediyesi. (2024). Pertevniyal Valide Sultan Çeşmesi H.1273/M.1856, <https://www.eyupsultan.bel.tr/tr/main/foto/pertevniyal-valide-sultan-cesmesi/11703>
- Giresun İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü. (2024). Giresun Pertevniyal Çeşmesi H.1281/M.1865, <https://giresun.ktb.gov.tr/TR-243475/pertevniyal-cesmesi.html>
- Haskan, M. N. (2001). *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*. (III. C.). Üsküdar Belediyesi Yayınları.
- İstanbul Tarih ve Kültür Derneği. (2024). Saliha Sultan Çeşmesi H.1145/M.1732-33, <https://www.istanbultarih.com/saliha-sultan-cesmesi-ve-ilginc-hikâyesi-107.html>
- Kara, Y. (2010). *Osmanlı'da Kadın Saltanatı*. Yeditepe Yayınları.
- Kepezkaya, H. (2024). *Osmanlı Dönemi Valide Sultanların Sanat Hamiliği* (Yayınlanmamış doktora tezi]. Süleyman Demirel Üniversitesi.
- Koçu, R. E. (1965). Çeşme, Çeşmeler. (C.7, 3870-3871), *İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul Ansiklopedisi Neşriyatı.
- Kültür Envanteri. (2024). Azapkapı Saliha Sultan Çeşmesi Tezyinat Detayı, <https://kulturenvanteri.com/yer>
- Kültür Envanteri. (2024). Sineperver Valide Sultan Çeşmesi (1780), <https://kulturenvanteri.com/tr/yer/sineperver-valide-sultan-cesmesi>
- Önge, Y. (1981). Türk Su Mimarisinde Suluk Adını Verdiğimiz Çeşmeler. *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi (1)*, 115-121.
- Pierce, P. L. (2022). *Harem-i Hümayun Osmanlı İmparatorluğu'nda Hükümranlık ve Kadınlar*. (A. Berktaş, Çev.) Isık Yayınları.
- Pilehvarian, N. K., (2002). Osmanlı Çeşme Mimarisi. (C.XII, s.396-401). *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları.
- Sarıdikmen, G. (2017). Mimari, Süsleme ve Kitabelerine Göre İstanbul Çeşmelerinin Dönemsel Özellikleri. *Z Dergisi Kültür Sanat Şehir Mevsimlik Tematik Dergi, (2)*, 200-211.
- Sarıdikmen, G. (2013). *İstanbul'un 100 Çeşmesi ve Sebili*. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları.
- Şentürk, M. H. (1992). Bezmiâlem Vâlide Sultan. (C.6, s.108-113). *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Su Vakfi. (2024). Bezmiâlem Çeşmesi H.1259- M.1843-
<https://www.suvakfi.org.tr/cesme/adalar/bezmialem-valide-sultan-cesmesi-h-1259-m->

Su Vakfi. (2024). Saliha Sultan Çeşmesi H.1148/M.1735,
<https://www.suvakfi.org.tr/cesme/adalar/saliha-sultan-cesmesi-h-1148-m-1735>

Tanışık, İ. H. (1943). *İstanbul Çeşmeleri I: İstanbul Ciheti*. Maarif Matbaası.

Tanışık, İ. H. (1945). *İstanbul Çeşmeleri II-Beyoğlu ve Üsküdar Cihetleri*. Maarif Matbaası.

Şaşmaz, E. (2024). Galata Yeni Valide Çeşmesi H.1109/M.1698, *Tarihi Mekânlar Kişisel Ansiklopedisi*, <https://turkiyenintarihieserleri.com/>

Uluçay, Ç. (2001). *Harem II*. TTK Yayınları.

Yeni Asya, Kübra Ünüvar. (2024). Pertevniyal Valide Sultan Çeşmesi H.1273/M.1856,